

Az egyházatyák Szentírás-magyarázata

A magyar olvasó nagyon szerencsés helyzetben van, ha pontos képet akar alkotni az ókeresztény kor bibliamagyarázatáról, hiszen néhány évvel ezelőtt, 2002-ben jelent meg Vanyó László professzor úr műve: *Az egyházatyák bibliája és az ókeresztény exegézis módszere, története*.¹ A szerző részletesen foglalkozik a *Septuagintával* és az *Ószövetség* többi görög fordításával, a héber szöveg történetével, az evangéliumharmóniákkal és a különböző latin nyelvű változatokkal, továbbá mindezek kölcsönhatásaival. A könyv második részében először a zsidó és a görög exegézis jellegzetességeit tárgyalja, majd a görög és latin keresztény szerzők exegetikai módszereit ismerteti. A görög exegeták tárgyalása során a közismertebb alexandriai és antiochiai iskola mellett foglalkozik a kis-ázsiai szerzőkkel is.

Az alexandriai és az antiochiai exegetikai iskola módszereinek összevetése patológiai kézikönyvekben mindenütt megtalálható. Tudjuk, hogy az alexandriai allegorizáló módszer legjelentősebb képviselője Origenész. Időnként talán elfeledkezünk arról, hogy éppen a mélyebb, rejtett jelentés kutatása tette szükségessé számára a gondos szövegkritikát, amelynek gyümölcse a *Hexapla*, az *Ószövetség* héber és görög szövegeinek kiadása. Tehát az alexandriaiak sem vették semmibe magát a szöveget. Az antiochiai módszerrel a szó szerinti, a történeti exegézis kifejezéseket szokás asszociálni. Az antiochiai iskola ismertetését általában a 312-ben vértanúhalált halt Lukianossal szokás elkezdni, pedig – amint látni fogjuk – már a második század végéről fennmaradt egy jelentős mű, amely részben exegetikai jellegű. Az antiochiai exegetikai módszer egyébként Aranyszájú Szent János munkásságában éri el a csúcspontját.

Konferenciánk időkeretei nem teszik lehetővé, hogy a patrisztika korának mintegy hét évszázadát exegetikai szempontból áttekintsük. Közismert, hogy az atyák műveinek döntő többsége kötődik a *Szentírás* magyarázatához: számos kommentár, homília, *szkholion* és katéna maradt fenn leginkább görög, latin és szír nyelven, és talán még több veszett el. A szóbeli igehirdetés számtalan alkotása pedig egyáltalán nem maradt az utókorra.

Az alábbiakban egyetlen szerző munkásságának vonásaival szemléltetem az ókeresztény kor exegetikai módszereinek néhány jellegzetességét.

¹ VANYÓ, L., *Az egyházatyák Bibliája és az ókeresztény exegézis módszere, története*, Budapest 2002.

Ritkán történik említés arról, hogy a legelső keresztény szerző, akinek egyetlen fennmaradt művében terjedelmes exegetikai traktátus található, éppen egy antiochiai szerző, a város hatodik püspöke, Szent Theophilosz. Theophiloszt inkább apologétaként szoktuk számon tartani. Ennek oka leginkább az, hogy művei közül kizárólag az *Autolükhoszhoz* címmel írt három könyve maradt fenn. Ezt a művet hagyományosan az apologiák közé szokás besorolni, pedig inkább katekétikai célzatú műnek tekintendő.² Ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy Theophilosz még számos művet írt, amelyek a fennmaradt adatok alapján több műfajba sorolhatók. Ezek azonban sajnos elvesztek. Jeromos is több műről tud:

„Theophilosz, az antiochiai egyház hatodik püspöke, Marcus Antoninus (= Aurelius) Verusz idejében könyvet állított össze Markion ellen, és ez mindmáig fennmaradt. Ismert tőle még Autolükhoszhoz írt három kötete, Hermogenész eretneksége ellen írt könyve, meg több rövid, jó stílusban megírt értekezése az egyház építéséről. Magam is olvastam a nevével jelzett magyarázatokat, melyeket az evangéliumhoz és Salamon példabeszédeihez kapcsolt, de ezek a fenti kötetekkel, azoknak szép stílusával, de még tartalmával sem mutatnak egyezést.”³

Jeromos egyébként nagyrészt Euszebioszra támaszkodik, aki *Egyháztörténetében* kétszer is említést tesz Theophiloszról. A IV. könyv 24. fejezetében így ír:

„Theophilosznak pedig, akiről említettem már, hogy az antiochiai egyház püspöke volt, három alapvető műve van, melyet Autolükhoszhoz címzett, valamint egy másik, melynek címe: »Hermogenész eretneksége ellen«, melyben János Jelenéseinek Könyvéből vett kijelentéseket használ fel, és bizonyos más, hitoktató jellegű könyvei is vannak. Az eretnekek akkor is ugyanúgy beszennyezték az apostoli tanítás tiszta gabonáját, mint a konkoly, ezért az egyházak pásztorai mindenütt, mint a vadállatokat elűzték őket Krisztus juhaitól, és hol viaszszorították őket azzal, hogy intették és buzdították a testvéreket, hol pedig nyíltan harcoltak ellenük, amikor szemtől szemben szóban kérdezték és megcáfolták őket, sőt írásos visszaemlékezésekben is a legpontosabb bizonyításokkal cáfolták meg tanaikat. Theophilosz a többiekkel karöltve harcolt ezek ellen, ami kitűnik egy Markión ellen bátran harcoló művéből, mely mindmáig fennmaradt azzal a többi művel együtt, amelyeket említettem. Utódja az antiochiai egyház élén, az apostoloktól számítva nyolcadikként Maximinosz volt.”⁴

Érezhető, hogy egyik szerzőnek sem elég pontosak az ismeretei Theophilosz műveiről. A rendelkezésünkre álló források alapján mindenesetre egyértelmű, hogy az antiochiai püspök műveinek jelentős része volt exegetikai jellegű. Látható, hogy Euszebiosz inkább hereziológiai tevékenységét emeli ki, Jeromos pedig az exegetikait. Ő még arról is tud egy levelében (*Ep.* cxxi, 6, 15), hogy Theophilosz egy evangéliumharmóniát is írt. Érdemes figyelni arra a tényre, hogy forrásaink szerint a püspök mind ószövetségi, mind pedig újszövetségi irathoz írt kommentárt.

Számos modern szerző hívja fel a figyelmünket arra a jelenségre, hogy Theophilosz elveszett műveinek címei, műfajai és ellenfelei feltűnnek a kortárs, vagy közvetlenül utána következő szerzőknél (Tatianosz, Ireneusz, Tertullianus). Ez azt mutatja, hogy az

² Lásd PERENDY, L., *The Outlines of Systematic Theology in the Ad Autolycum of Theophilus of Antioch*, in *Folia Theologica* 18 (2007), 171–178.

³ *Hieronimus presbiter. A kiváló férfiokról* (ford. Ladocsi, G.), in *Apostoli atyák* (szerk. Vanyó, L.), Budapest 1980, 20–90, 46–47.

⁴ BAÁN, I., *Euszebiosz Egyháztörténete* (ÓÍ 4), Budapest 1983, 180.

által felvetett problémák tovább éltek a következő évtizedekben és bizonyára az általa javasolt megoldások is hatást fejtettek ki a második század végi, harmadik század eleji írókra.

Elgondolkodhatunk azon, hogy az exegetikai művek és a hereziológiai művek témái valójában mennyire térhettek el egymástól, hiszen a választóvonal az ortodoxok és a heretikusok között gyakran bizonyos szövegek exegézise során vált érezhetővé.

Más korai szerzőktől, például Athénagoraszról eltérően Theophilosz már az ókorban gyakran idézték. Ez a tény is arra utal, hogy olvasott, következésképp jelentős hatású szerző volt, tehát a legelső keresztény exegetikai mű témája és módszere meghatározó lehetett nemcsak az antiochiai iskola követői, hanem más szerzők számára is. Ireneusz és Tertullianuson kívül idézte még fennmaradt művét Novatianus, Methodius és Lactantius. Érdekes ugyanakkor megemlítenünk, hogy nem tudunk olyan alexandriai szerzőről, aki idézte volna. Elképzelhető tehát, hogy munkássága nem volt hatással az alexandriai iskolára.

Az antiochiai püspök exegetikai munkásságát vizsgálva első kérdésként felvetődhet, hogy Theophilosz milyen szentírási szövegeket használt. Egyáltalán, beszélhetünk-e arról, hogy az *Újszövetséget* exegetizálta, hiszen tudomásunk szerint először Ireneusz tekintette γραφή-nak, vagyis az ószövetségi szent könyvekkel egyenrangú Írásnak azokat a könyveket, amelyek a kánonképződés során az újszövetségi Szentírássá álltak össze.

Robert M. Grant már egy korai cikkében (1947) felhívja a figyelmet arra, hogy Theophilosz milyen fontos számunkra a Biblia szövegtörténete szempontjából.⁵ Ő az első keresztény szerző, aki egész oldalakat idéz az *Ószövetségből*, és – többnyire a forrás megjelölése nélkül – szintén gyakran az újszövetségi könyvekből. Fennmaradt művéből egyértelmű, hogy teológiai meggyőződése teljesen az *Írásokra* alapozódott. Az eddigiekből kitűnik, hogy nemcsak szövegkritikai, hanem károntörténeti szempontból is rendkívül jelentős szerző.⁶

Alapos elemzés kimutatta, hogy az általa idézett Ter 1,1–3 hasonlóságot mutat az a szövegváltozattal, amelyet régebben Lukianosznak, a 312-ben mártírhaltalt antiochiai szentíráskutatónak, Áriusz mesterének tulajdonítottak. Ez a szöveg azonban már Iosephus Flaviusnál is szerepel, és valószínűleg az alexandriai szövegnek valamilyen igen régi antiochiai változata volt. Az egybeesés Theophilosznál azonban csak mintegy 30 százalékos, tehát Grant szerint nem vonhatók le belőle messzemenő következtetések.⁷

Grant sorra veszi, hogy mely egyéb ószövetségi könyvekből idéz Theophilosz. Említsünk meg néhányat (abban a sorrendben, ahogyan nála megjelennek): *Exodus*, *Zsoltárok*, *Példabeszédek könyve*, *Ozeás*, *Habakuk*, *Malakiás*, *Izajás*, *Jeremiás* és *Ezekiel*. Műve kronográfiai részében utal más könyvekre is, például a *Bírák könyvére*, továbbá a *Királyok 3. és 4. könyvére*. Az *Autolükoszhoz* írt II. könyvben szereplő idézetek gyakran térnek el a *Septuagintától*, időnként talán stilisztikai okokból. A III. könyvben szereplő idézetek pedig mintha közelebb állnának a *Septuaginta* szövegéhez.⁸

Az *Újszövetséggel* kapcsolatban Theophilosz fontosságát mutatja, hogy a második századból rajta kívül egyedül egyik utódjától, Szerapiontól rendelkezünk olyan informá-

⁵ GRANT, R. M., *The Bible of Theophilus of Antioch*, in *Journal of Biblical Literature* 66 (1947), 173–196; reprint: ID., *Christian Beginnings: Apocalypse to History* (Variorum Reprints), London 1983.

⁶ *Ibid.* 173.

⁷ *Ibid.* 174–175.

⁸ *Ibid.* 176–177.

cióval, hogy mely könyveket tekinthettek kánoninak a II. század végén. Antiochiai Szent Ignác leveleiben szoros értelemben vett idézetekkel ugyanis nem találkozhatunk, hanem csak utalásokkal, például *Máté evangéliumára* és a páli levelekre. Vele ellentétben, Theophilosz azonban az első két könyvben 10 páli kifejezést használ, például a következőket: „Isten szerfölött sokrétű bölcsessége” (ἡ πολυποίκιλος σοφία τοῦ θεοῦ, Ef 3,10), „Istentől rendelt” (ὑπὸ θεοῦ τεταγμένος, Róm 13,1), „(Isten) ereje és bölcsessége” (δύναμις ὢν καὶ σοφία αὐτοῦ, 1Kor 1,24), „az egész teremtség elsőszülöttje” (πρωτότοκον πάσης κτίσεως, Kol 1,15), „örököltni a halhatatlanságot” (κληρονομήσαι τὴν ἀφθαρσίαν, 1Kor 15,50).

Már Harnack felvetette azt a kérdést, hogy Theophilosz a *Szentírás* részének tekintette-e Szent Pál leveleit.⁹ Grant több érveléssel is bizonyítja, hogy Harnack véleményétől eltérően Theophilosz isteni igének (θεῖος λόγος), vagyis a prófétáknak adott kinyilatkoztatáshoz hasonló értékűnek tekintette a páli levelekben foglaltakat.¹⁰ A többi újszövetségi könyvre vonatkozó vizsgálat után Grant azt a következtetést vonja le, hogy Theophilosz idejében Antiochiában az újszövetségi szent könyvek gyűjteményében legalább három megvolt a négy kánoni evangéliumból. Olvasták továbbá az *Apostolok Cselekedeteit*, legalább nyolc páli levelet, talán *Péter leveleit* és a *Jelenések könyvét*. Ezeket a könyveket inspirált műveknek tekintették. Grant szerint azonban leginkább úgy jellemezhetjük őket, mint a scilliumi vértanúk aktáiban olvasható a páli levelekkel kapcsolatban: „libri, et epistolae Pauli, viri iusti.”¹¹ Az imént említett kifejezés (θεῖος λόγος) azonban valószínűsíti, hogy a páli levelek is – az evangéliumok pedig még inkább – igen közel jutottak ahhoz, hogy az ószövetségi könyvekhez hasonlóan, teljesen szent iratoknak tekintsék őket.¹²

A többi második századi apologétához hasonlóan Theophilosz művében is számos idézet található a klasszikus költőktől.¹³ Érdekes jelenség, hogy a pogány szerzők műveit elég pontosan, többnyire a szerző nevének említésével idézi, az újszövetségiakat viszont meglehetősen szabadon, a szerző nevét általában elhallgatva. Ez a jelenség első pillantásra nagyon különösnek, szinte botrányosnak tűnik. Ráadásul az újszövetségi idézetek valójában inkább utalások. Igaz azonban, hogy annyira átszövik a mű szövegét, hogy nem pontatlanságra vagy nemtörődömségre kell gyanakodnunk, hanem éppen ellenkezőleg: a szerző gondolatait teljesen átjárja az újszövetségi íráskor világa.¹⁴ Az újszövetségi idézetek és utalások esetében tehát többnyire nem szerepel a forrás megjelölése, és emiatt szinte észrevétlenek a pogány olvasó számára. Az ószövetségiakhez képest mindenképpen másodlagosaknak tűnnek. Még olyan – nyilvánvalóan tipikusan újszövetségi – témával kapcsolatban, mint a feltámadásba vetett hit, sem hivatkozik explicite az evangéliumokra. Megelégszik azzal, hogy az elhaló és új életre támadó búzaszemről beszél. Ez a kép az újszövetségi szerzők közül megjelenik Jánosnál és Pálnál is, ugyanakkor nem ismeretlen a sztoikus szerzők számára sem.¹⁵

⁹ HARNACK, A. von, *Theophilus von Antiochia und das Neue Testament*, in *Zeitschrift der Kirchengeschichte* 11 (1889–90) 1–21.

¹⁰ GRANT, R. M., *The Bible of Theophilus of Antioch*, 183–184.

¹¹ *Acta Scill. Mart.* 12.

¹² GRANT, R. M., *The Bible of Theophilus of Antioch*, 188–189.

¹³ ZEEGERS-VANDER VORST, N., *Les citations des poètes grecs chez les apologistes chrétiens du II^e siècle*, Louvain 1972, 26–27.

¹⁴ ZEEGERS-VANDER VORST, N., *Les citations du Nouveau Testament dans les Livres à Autolycus de Théophile d'Antioche*, in *Studia Patristica* 12 (= TU, 115), Berlin 1975, 371–382, 372–373.

¹⁵ *Ibid.* 375.

Már-már botrányosnak tűnhet tehát számunkra, hogy egy püspök éppen a keresztény szerzők műveit kezeli ilyen módon, mintha nem is tekintené őket hiteles és szent iratoknak. Nicole Zeegers-Vander Vorst próbál választ találni erre a különös jelenségre. Theophilosz eljárás módjának első oka nyilvánvalóan apologetikai. Ha a kereszténységet valamilyen újdonságnak igyekezett volna feltüntetni, nyilvánvalóan nem kerülhette volna el azt a vádat, hogy megháborodott, hiszen a kor nem tudta volna elfogadni, hogy hiteles vallási tanítás jelenhetett meg a közelmúltban. A kereszténységet mint újfajta tébolyt (μωρία) azonnal elvetette volna a hallgatósága.

Ugyanakkor bizonyára nemcsak taktikai okból maradnak háttérben nála az újszövetségi iratok. Valójában ahhoz, hogy megértse Jézus új törvényét, az *Ószövetséget* kellett előtérbe állítania, és mint hiteles, ősi igazság-forrásra hivatkozni rá. Zeegers-Vander Vorst nyomán szemléltessük egy példával az antiochiai püspök exegetikai módszerét. A módszer lényege abban áll, hogy egy ószövetségi szöveg elemzése során újszövetségi utalást alkalmaz, amelynek eredete azonban először nem lehet nyilvánvaló a pogány hallgatóság számára, hiszen a forrást nem jelöli meg. Például, miután a második könyvben Istennek, a mindenség atyjának mérhetetlenségéről és helyhez nem kötöttségéről beszél, így folytatja: „Ígéje azonban, aki által a mindenséget létrehozta, s aki Ereje és Bölcsessége neki...”¹⁶ A δύναμις ὧν καὶ; σοφία αὐτοῦ idézet az 1Kor 1,24-ből, ahol pedig egyértelműen Krisztusra vonatkozik: „A zsidók csodajeleket kívánnak, a görögök bölcsességet követelnek, mi azonban a megfeszített Krisztus hirdetjük. Ő a zsidóknak ugyan botrány, a pogányoknak meg balgaság, a meghívottaknak azonban, akár zsidók, akár görögök: Krisztus Isten ereje és Isten bölcsessége.”¹⁷

Néhány sorral lejjebb pedig egyértelműen a *Kolosszeieknek írt levél* egyik jellegzetes kifejezését használja: „Mert mielőtt bármi is létrejött volna, tanácsadója volt ő neki, lévén az ő értelme és gondolkodása. S amikor Isten létre akarta hozni mindazt, mit eltervezett, akkor nemzette kimondott (prophorikosz) Igéjét, minden teremtmény elsőszülöttjét: ám Igéje híján nem maradt üresen, hiszen úgy nemzette Igéjét, hogy mindenkor társalgott is vele.”¹⁸ A πρωτότοκος πάσης κτίσεως kifejezés pedig kizárólag a *Kolosszeiekhez írt levél*ben fordul elő, mégpedig a Fiúra vonatkoztatva: „Benne nyertük el a megváltást, bűneink bocsánatát. Ő a láthatatlan Isten képmása, minden teremtmény elsőszülötte.”¹⁹

Zeegers-Vander Vorst elismeri, hogy ezek a kifejezések arról is árulkodnak, hogy Theophiloszra bizonyára hatással volt a bölcsességi irodalom, azonban emlékezetünkbe idézi, hogy már Szent János is, és Jusztinosz is Krisztus előképének tekinti Isten Bölcsességét. Jánost egyébként – szokásától eltérően – Theophilosz név szerint is idézi.²⁰

Theophilosz exegetikai módszerének újabb jellegzetes példáját találjuk a teremtés ötödik napjához fűzött magyarázatában: „Isten meg is áldotta a vizekből keletkezett lényeket, hogy még ez is példaként (εἰς δεῖγμα) szolgáljon a jövődő számára, mikor az emberek majd víz és újjászülő fürdő révén (διὰ ὕδατος καὶ λουτροῦ παλιγγενεσίας)”²¹

¹⁵ *Három könyv Autolükoszhoz* (ford. Orosz, L.) in *A II. századi görög apologeták* (Ókeresztény Írók, 8) Budapest 1984, 445–522, 478.

¹⁷ 1Kor 1,22–24. (Biblia, Budapest 2005, 1656.)

¹⁸ *Három könyv Autolükoszhoz*, 478–479.

¹⁹ Kol 1,14–15. (Biblia, Budapest 2005, 1704.)

²⁰ ZEEGERS-VANDER VORST, N., *Les citations du Nouveau Testament...*, 376–377.

²¹ διὰ ὕδατος καὶ λουτροῦ (vö. Ef 5,26); διὰ λουτροῦ παλιγγενεσία (Tit 3,5).

megtérést és bűnbocsánatot (μετάνοιαν καὶ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν)²² nyerhetnek, amennyiben az igazsághoz közelednek, újraélednek s befogadják Isten áldását.”²³ Az apologéta püspök számára a két szövetség szinte összeolvad, hiszen Isten ugyanazon üdvözítő tervének részei. A Teremtő a teremtés kezdetétől fogva akarja és meg is valósítja az ember üdvösségét. E szemléletmód szerint a régi szövetség az új szövetségnek előkészítő szakasza és előrevetítése. A teremtő Isten gesztusai az új szövetség során érik el beteljesedésüket. Azzal, hogy megáldja a vizekből előjövő élőlényeket, Isten már jelet ad: a teremtés hajnalán elhangzó áldás már a keresztségéből új életre támadó embereknek is szól. Ennek illusztrálására a keresztségi szakszókincs elemeit használja, az *Újszövetségből* vett rejtett idézetek segítségével.

A keresztségen kívül még más utalásokat is találunk a két szövetség közötti kapcsolatra, és az exegetikai módszer is hasonló.²⁴ „Ne hitetlenkedj hát, hanem légy hívő. Hiszen valamikor magam sem hittem még, hogy ilyen a jövő, most viszont – miután mindent átgondoltam, – hiszek (πιστεύω), tudniillik rábukkantam a szent próféták írásaira, kik Isten Lelke révén megjövendölték múltunkat, ahogyan történt; a jelent, amint épp zajlik; és a jövőt, amilyen rendben majd megvalósul. Így bizonyosságot szerezvén a beteljesült jóslatokból nem vagyok már hitetlen, hanem hiszek, s engedelmeskedem Istennek.”²⁵ Theophilosz másutt is beszél arról, hogy azért hisz a próféták szavának, mert már máskor is beteljesedett. Zeegers-Vander Vorst szerint a jelen beteljesedés nem másra vonatkozik, hanem éppen a keresztnység megjelenésére és kibontakozására. A keresztnység megjelenése nem egy esemény a többi között, hanem teljesen egyedi megvalósulása Isten üdvözítő tervének. A keresztnységben Isten egy történelmi eseményen keresztül nyilatkoztatja ki önmagát, mégpedig teljesen egyedülálló módon. Az Isten által korábban adott jelek tehát a keresztnységben mint történelmi jelenségben mutatják meg teljes értelmüket. Az általa a teremtés kezdetén kiadott parancs a keresztnység megjelenésével lett végrehajtva. A beteljesedés kifejezésére egyébként mind a πληρῶ, mind pedig a τελειῶ kifejezést használja.²⁶

Theophilosz szerint a prófétákat és az evangélistákat Istennek ugyanaz a Lelke inspirálta, ezért az utóbbiak is éppen olyan hitelesek, mint az előbbiek. Ezért nyilvánvaló, hogy nem azért hivatkozik ritkán az evangélistákra, mert tudatlan vagy gyenge a hite. Nem is pusztán az „örült újítás” vádjának elhárítása magyarázza viselkedését, hanem elsősorban azt akarja elfogadtatni az olvasóval, hogy a régi és az új szövetséget egy ugyanazon történelem köti össze. Az a tény is a keresztn hittartalom része és fontos tétele Theophilosz szerint, hogy létezik történelem.²⁷

²² Lk 24,47; vö. Mt 26,28, Kol 1,14.

²³ Három könyv Autolükoszhoz, 473.

²⁴ ZEEGERS-VANDER VORST, N., *Les citations du Nouveau Testament...*, 379–380.

²⁵ Három könyv Autolükoszhoz, 454–455.

²⁶ ZEEGERS-VANDER VORST, N., *Les citations du Nouveau Testament...*, 381–382.

²⁷ *Ibid.* 382.